

А. В. Кудінова,
доцент кафедри політичної економії
факультетів управління та маркетингу,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

НОВА ЯКІСТЬ ВІДНОСИН СПОЖИВАННЯ І ВИРОБНИЦТВА НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

АНОТАЦІЯ. У статті досліджено соціально-економічні чинники, що визначають трансформацію відносин виробництва та споживання на етапі переходу від суспільства масового споживання до постіндустріальної економіки. Проаналізовано механізми взаємоузгодження інтересів виробництва і споживання на різних етапах економічного розвитку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: виробництво, споживання, раціоналізація потреб, узгодження інтересів, самообмеження.

АННОТАЦИЯ. В статье исследуются социально-экономические факторы, влияющие на характер трансформации отношений производства и потребления в процессе перехода от общества массового потребления к постиндустриальной экономике. Анализируются механизмы согласования интересов производства и потребления на разных этапах экономического развития.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: производство, потребление, рационализация потребностей, согласование интересов, самоограничение.

SUMMARY. The Social-economy factors witch determines transformation of relation of production and consumption at stage of transition to postindustrial economy are researched in the article. The mechanisms of concordance of productive and consumption at different stage of economic development are analyzed.

KEY WORDS. Production, consumption, rationalization of needs, concordance of interest, self-restraint

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Сучасні процеси трансформації соціально-економічних відносин як на національному рівні, так і на світовому (зростання взаємозалежності країн та їхня регіональна інтеграція, поглиблення інтернаціоналізації виробництва та обміну, формування глобальної регуляторної системи й утвердження міжнародних універсальних стандартів життя), вимагають і формування нового типу економічного мислення, що обумовлене та відображає нівелювання головної суперечності суспільного виробництва — між обмеженими відносно потреб ресурсами і апріорі недостатньо задоволеними завдяки їх виробничому застосуванню потребами.

Природно, що такі фундаментальні зміни впливають на всі економічні процеси та на всіх учасників виробничого циклу: роботодавця та найманого працівника, продавця та покупця, виробника та споживача.

Нерозривний зв'язок виробництва та споживання визначає і суттєві зміни у споживчій поведінці на рубежі ХХ—ХХІ ст., що знаходить прояв, з одного боку, — у радикальному розширенні можливостей реалізації особистості в процесі споживання (завдяки вивільненню споживання від жорсткої підпорядкованості завданням відтворення власної працездатності), з іншого, — в посиленні суспільного впливу на споживчий вибір і споживацьку поведінку, у зміні мотиваційної матриці, ціннісних установок та переконань споживачів переважної частки продукованих суспільством благ. Крім того, все більший вплив ТНК на національні ринки визначає не лише структуру цих ринків і місце країни у міжнародному поділі праці, але й формує «власного клієнта», який представляє собою універсальний образ космополітичного споживача з уніфікованими потребами, однаковими в різних країнах.

Відповідно, нова якість відносин виробництва і споживання, нові вимоги до механізмів економічної координації, узгодження структури потреб і розміщення виробничих ресурсів за сферами застосування, формують і нові резерви зростання суспільного добробуту, використання яких вимагає розуміння та усвідомлення нової ролі процесів споживання у вирішенні нагальних завдань суспільства.

Аналіз останніх публікацій і виділення невирішеної частини проблеми. Узагальнення традицій трактування взаємозв'язку виробництва і споживання в межах неокласичного синтезу міститься в роботі одного з фундаторів інституціонального напрямку економічної науки Й. А. Шумпетера: «Певна річ, ми мусимо завжди починати із задоволення потреб, бо вони — кінцева мета усякого виробництва... Нововведення в економічній системі, зазвичай, не відбуваються, так що перші нові потреби спонтанно постають серед споживачів, а потім виробничий апарат швидко перелаштовується під їх тиском. Ми не заперечуємо цього зв'язку, але саме виробник, зазвичай, ініціює економічну зміну і, якщо потрібно навчає споживачів»¹. І якщо стосовно визначення напрямів розвитку (зміни структури виробництва) ініціатива може

---

¹ Йозеф А. Шумпетер. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотків та економічного циклу / Пер. з англ. В. Старка. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 74.

надходити від виробників, то в умовах стаціонарної економіки (якщо розглядається лише тяжіння до певного незмінного рівноважного стану) сучасна неокласична традиція ґрунтується на положенні про «диктат споживача». Останній вважається ледь не найбільшим досягненням ринкових механізмів економічної координації, свідченням їх здатності поставити виробничий потенціал суспільства на службу задоволенню потреб населення (див., наприклад, П. Самуельсон, К. Макконнелл, Дж. Стігліц). При цьому легітимність будь-якої платоспроможної потреби не ставиться під сумнів й зростання суспільного добробуту ототожнюється із збільшенням задоволення будь-якої платоспроможної потреби, незалежно від спрямованості дій, способу життя і положення в суспільстві її суб'єкта.

Як наслідок, сучасні суспільства характеризуються кричущим дисбалансом наявних виробничих можливостей і міри задоволення актуальних потреб. Водночас, чисельні автори наголошують на деструкції основ товарно-грошових відносин, на зростанні частки суспільного продукту, для якої вартісна оцінка не має об'єктивного підґрунтя, а формується в розриві із об'єктивними вимогами суспільно необхідних витрат, щодо вартісного вимірювання яких не придатні ані виробничі витрати, ані суб'єктивна оцінка споживачами (А. Горц, К. Поланьї, В. Іноземцев).

Тому дослідження нової природи суперечності між виробництвом і споживанням, що полягає вже не у нестачі ресурсів і виробничих можливостей для задоволення потреб, а в надмірному тиску споживання та інтенсивного природокористування на екологічне і соціальне середовище існування людини є сьогодні надзвичайно актуальною.

Постановка завдання. Метою цієї статті є обґрунтування нових аспектів теоретичного аналізу відносин виробництва і споживання в умовах становлення постіндустріального суспільства.

Викладення основних результатів дослідження. Суспільство масового споживання — закономірна та кінцева фаза в розвитку індустріального суспільства, в якій крім звичних характеристик споживання індустріального суспільства, з'являються і нові (зростання в споживанні психологічних факторів, гедоністичних установок тощо). Загальноприйнята періодизація і виділення чітких хронологічних рамок формування суспільства масового споживання на сьогодні відсутні в науковій літературі, хоча ще в середині ХХ ст. у західній науці виникли концепції «суспільства споживання» (Дж. Катона, У. Ростоу, Ж. Фураст'є, Р. Арон, Дж.

Гелбрейт), які ґрунтувались на особливостях соціально-економічного розвитку країн Західної Європи та Північної Америки. Споживання починає виконувати нові функції: по-перше, зміщує стратифікаційні параметри в сферу стилю життя та стилю споживання; по-друге, символічний зміст споживчих благ набуває пріоритетного значення; по-третє, споживання бере на себе функції конструювання соціальної ідентичності.

Таким чином, символічна природа консьюмеризму — задоволення потреб членів суспільства масового споживання, обумовила наступні, відмінні від інших типів споживання характеристики:

I) деформація поведінки споживачів у наслідок дії певних факторів:

а) переважання у споживанні матеріального гедонізму та прагнення до задоволення;

б) домінування в процесі споживання суб'єктивного (психологічного) фактору над об'єктивною необхідністю (фізіологічними потребами);

в) перетворення іміджу та стереотипу споживання у вимогу соціальної стратифікації суспільства;

г) втрачання престижним споживанням ознаки елітності та перетворення його на одну з провідних характеристик споживчої поведінки масових верств населення;

II) оновлений зміст виробництва, головною умовою якого стає символічна природа сучасного споживання, коли цінності, норми, установки, уподобання, комунікативні інструменти виробляються як і традиційні товари. В результаті система потреб індивідів інтегрується в систему товарів, чому додатково сприяє і дешевизна та різноманіття стандартизованих і якісних товарів і послуг;

III) різке погіршення екологічних показників. Поширення традицій суспільства масового споживання призвело до забруднення природного середовища та погіршення умов споживання не стільки у високорозвинутих країнах, скільки (завдяки посиленню процесів інтернаціоналізації та глобалізації, розміщенню транснаціональними корпораціями виробництва в країнах «третього світу» тощо) у країнах, що розвиваються;

IV) трансформація соціально-економічних відносин, що знайшло прояв у посиленні розриву між доходами та вимогами споживачів, зростаючій залежності економіки, господарського життя від функціонування соціальної системи, імплементації стандартів активного споживання в набір соціальних вимог абсолютної

більшості населення тощо. Тобто, в процесі виробництва та відтворення соціальних відносин споживання починає займати центральне місце, а індивідуальне споживання перетворюється на ключову складову відтворення людини соціальної. При цьому в суспільстві динамічно формуються нові лінії диференціації та нові суперечності, від розв'язання яких залежатиме напрям подальшого суспільного розвитку. Місце суперечності між працею і капіталом, займає суперечність між творчою, інтелектуальною працею (виконавці якої характеризуються специфічною структурою потреб, унікальними мотиваційними установками, що виключають можливість їхньої експлуатації в процесі виробництва (Іноземцев)) і виконавцями рутинної, формалізованої роботи. Зменшення гостроти суперечності між конкуруючими за ресурси галузями суспільного виробництва, поєднується із загостренням суперечності між споживанням, спрямованим на розвиток особистості та подолання індивідуальної обмеженості та споживанням, спрямованим на самоствердження в примноженні ознак матеріального добробуту, на накопичення умов комфорту і демонстрацію соціального статусу через ірраціональне споживання.

Така багатоаспектна, суперечлива сукупність тенденцій, що по різному відносяться до цілей і завдань загальносуспільного розвитку, відбивають нескінченну множинність цілей і пріоритетів діяльності індивідів у сучасному суспільстві. Зв'язок усієї множини різновидів людської активності із економічним (ресурсним) її забезпеченням опосередковується лише двома видами механізмів.

Певна людська активність та комплекс притаманних для неї потреб стають метою виробництва (відповідно, для їх задоволення виділяються ресурси) через платоспроможний попит на ринку (безпосередньо на нього реагують підприємці), або через державні програми. При цьому, останні вважаються прийнятною альтернативою ринковим механізмам лише стосовно суспільних благ і благ з великими позитивними ефектами переливу (екстерналіями), що зумовлюють «провали ринку». Практично це означає, що пропорції економічного відтворення за домінування товарно-грошових відносин підпорядковані лише одному принципу — принципу платоспроможності. Голосуючи власними доходами на користь виробництва певного блага, споживачі спрямовують ресурси у відповідному напрямку, приваблюючи власників останніх більшою доходністю їх виробничого застосування. Сучасне суспільство беззаперечно визнає легітимність лише такого принципу розподілу ресурсів і формування структури виробництва: вироб-

ляється те, що приносить власникам задіяних у виробництві ресурсів вищі доходи.

Проте, що на практиці означає пріоритет принципу платоспроможності, на якому ґрунтується економічне відтворення в господарстві, «заснованому на товарно-грошових відносинах... у якому переважають приватна власність, поділ праці та вільна конкуренція»¹? У Шумпетера міститься оцінка деяких наслідків домінування принципу платоспроможності для вибору напрямів використання виробничих ресурсів: «Технічний ідеал, який не враховує економічних умов, модифікують. Економічна логіка переважає технічну. Як наслідок, ми всюди бачимо в реальному житті ненадійні троси замість сталевих перлінів, тягло з ганджами замість виставкових порід, найпримітивнішу ручну роботу замість досконалих машин, незручні готівкові розрахунки замість обігу чеків тощо»².

Бачимо, що домінування принципу платоспроможності зумовлює, наприклад, такі парадоксальні принципи розподілу ресурсів між задоволенням альтернативних потреб: якщо платоспроможність споживачів престижних автомобілів дозволяє власникам праці й капіталу одержувати більші доходи саме в цій сфері виробництва, ніж на виробництві дитячих ліків, то саме приріст виробництва автопрому, а не додаткові обсяги (і, відповідно, — зростання доступності) ліків збільшить добробут суспільства. Якщо, спрямовуючи зусилля на виробництво агресивної реклами, фірма здатна виплачувати вищі дивіденди і бонуси менеджменту, ніж вкладаючи ті самі кошти у вдосконалення технології й здешевлення виробництва — саме перший варіант використання інвестиційного потенціалу фірми збільшить суспільний добробут. При цьому, інститути сучасного капіталістичного суспільства не передбачають навіть мінімальної можливості ранжувати потреби не лише за платоспроможністю, а й за певними етичними критеріями, або за раціональністю споживання. Такі додаткові критерії асоціюються із втратами ефективності, деструктивним втручанням держави, яка декларуючи прагнення захистити загально-суспільні інтереси використовує право позаконотомічного примусу для одержання політичної ренти та іншими негативними процесами, що зумовлюють втрати виробничого потенціалу суспільства.

---

¹ Йозеф А. Шумпетер. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотків та економічного циклу / Пер. з англ. В Старка. — К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. — С. 37.

² Там само. — С. 45.

Таке не сприйняття інших, окрім платоспроможності, критеріїв відбору потреб для задоволення, має, з одного боку, ґрунтовні підстави: саме нейтральність економіки до принципів етики й моралі, інших аспектів життєдіяльності людини і суспільства, що передбачають не просто суб'єктивну, а колективну, соціальну оцінку, була запорукою високих темпів економічного зростання, швидкого поширення більш високих стандартів добробуту серед всього населення протягом практично всього ХХ ст. Виявився і зворотний вплив такої етичної нейтральності економічних механізмів на соціальне буття, що знайшло прояв, зокрема, в лібералізації суспільства, зростанні соціальної мобільності широких верств населення, усунення штучних ідеологічних, політичних, культурних і релігійних обмежень реалізації економічного потенціалу особи. Проте успіхи країн, що поклалися на ринкову конкуренцію, де суспільна ідеологія базувалась на легітимності ринкових оцінок, були досягнуті в умовах становлення і розквіту індустріальної економіки. Лише на цьому етапі, через низку причин, домінування етично нейтральних, нездатних підштовхувати до раціоналізації споживання ринкових механізмів розподілу ресурсів дозволяло суспільствам швидко примножувати загальний добробут.

В умовах, коли нарощування потужностей виробництва пов'язане із динамічно зростаючими втратами і помітно нерівномірним розподілом навантаження і винагород, раціоналізація споживання стає привабливішим способом вирішення аксіоматичної суперечності економіки, ніж додаткові зусилля з розширення виробничого потенціалу. Лише обмеження споживання та зміна черговості, пріоритетності в процесі відбору потреб для першочергового задоволення здатні допомогти сучасним суспільствам достатньо тривалий період зберігати стійкість і відтворення внутрішніх джерел розвитку.

При цьому, технологічні й соціальні риси постіндустріального суспільства створюють можливості доповнити перелік критеріїв, що впливатимуть на розподіл ресурсів між альтернативними напрямками використання.

Зростання можливостей розширення кола критеріїв ранжування потреб за черговістю їхнього задоволення пов'язане з тим, що розвиток технологій і процедур управління рухом ресурсів створили низку можливостей для усунення вад, що тривалий період були притаманні некомерційному сектору господарської діяльності. Такі можливості створені як завдяки потужним засобам

комунікації, що дозволяють організувати колективне управління не менш ефективно ніж раніше було можливо лише за високого рівня централізації прийняття рішень, так і завдяки напрацюванню низки інститутів колективного чи навіть суспільного контролю за господарською діяльністю представників відповідної групи (суспільства). Крім того, усталення, інституціоналізація значної кількості етичних, культурних за природою обмежень економічної поведінки через правила і норми господарської діяльності, що відбувалась стихійно, у формі суспільної самоорганізації, підштовхує до подальшої активізації як суспільних, так і державних чинників хоча б доповнення етично нейтральних процедур розподілу ресурсів етично обумовленими.

Висновки. 1. Позитивна роль етичної нейтральності економічних механізмів розподілу ресурсів і доходів змінюється на негативну із зростанням виробничих можливостей і формуванням якісно нового середовища взаємодії, а також чинників соціальної стратифікації в постіндустріальному суспільстві. Абсолютна легітимність платоспроможності із неодмінно притаманними для неї недоліками щодо превалювання не першочергових, але платоспроможних потреб, над суспільно необхідними, але недостатньо платоспроможними, залишається прийнятною лише до певного рівня оволодіння людиною силами природи. Надалі, ігнорування обмеженості принципу платоспроможності для визначення черговості задоволення потреб зумовлює все більші втрати й ризики для суспільного розвитку.

2. В постіндустріальному суспільстві раціоналізація потреб, завдяки поєднанню двох важливих тенденцій (з одного боку — зростання можливостей суспільства доповнювати принцип платоспроможності додатковими критеріями відбору потреб для задоволення і збільшення втрат, зумовлених розширенням виробничих можливостей — з іншого) стає привабливішим способом вирішення суперечності між потребами і виробництвом ніж накопичення додаткових виробничих можливостей.

3. Чим більше здатність до самообмеження, прихильність до раціоналізації потреб і ресурсоощадного способу життя, яке стає чинником соціальної мобільності й обов'язковою умовою участі в діяльності органів державної влади і політичному житті, тим більше підстав для стійкого розвитку набуває суспільство, тим менш антагоністичними стають притаманні йому суперечності становлення постіндустріальної економіки.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2011